

□ Umut YOZGAT

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Gönderilme Tarihi: 16/5/2022

Kabul Tarihi: 28/5/2022

Revizyon Tarihi: 14/6/2022

KÜLTÜREL BİLİŞİ OLUŞTURMADA DEYİMLERİN ROLÜ: ÇUVAŞÇA VE TÜRKÇE ÖRNEĞİ

THE ROLE OF IDIOMS IN FORMING CULTURAL COGNITION: THE CASE OF CHUVASH AND TURKISH

Öz: İletişimin temel taşı olarak nitelendirilen dil olgusu nesilden nesile aktarılan, kültürel ve devingen bir yapıdır, ancak bu yapı zamanla konuşucusunun kalmaması, diğer kuşaklara aktarılmaması ya da başkaca diller tarafından baskılanması gibi nedenlerle yok olmakta ve zaman içerisinde ölmektedir. Bu yok oluşu tanımlayan tehlikedeki dil(ler) (endangered languages) kavramı belli sınıflandırmalar temelinde dillerin yok oluş derecelerini, nedenlerini ve alınabilecek önlemleri ele almaktadır. Dünyanın birçok yerinde konuşulan birçok dil günümüzde bu yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu dillerden biri olan ve Türk dil ailesinin en eskicil özelliklerini taşıyan Çuvaşça da tehlikedeki Türk dillerindedir. Bu çalışma Çuvaşça ve Türkçede biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramların etiketlenerek karşılaştırılmasını ve aradaki benzerliklerin bu iki dil arasında ortak bir kültürel biliş sergileyip sergilemediğini saptamayı amaçlamaktadır. Çalışmada Çuvaşçada *göz* sözcüğü ile kurulmuş 83 adet deyim listelenmiş, bu deyimlerde 22 kavram etiketlenmiştir. Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan toplam 175 deyim listelenmiş ve bu deyimler 29 kavram ile etiketlenmiştir. Elde edilen bulgular her iki dilde de en sık etiketlenen kavramların ortak olduğunu göstermektedir, ancak bu bulguların kavramlar temelinde ortak bir kültürel biliş sunmadığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çuvaşça, Türkçe, deyim, kavram, kültürel biliş

The Role of Idioms in Forming Cultural Cognition: The Case of Chuvash and Turkish

Abstract: The language phenomenon, which is described as the cornerstone of communication, is a cultural and dynamic structure that is transferred from generation to generation, but this structure disappears and dies over time due to the lack of speakers, not being transferred to other generations or suppressed by other languages. The concept of endangered languages defines this extinction and deals with the degree of extinction of languages, its causes and measures on the basis of certain classifications. Many languages spoken in many parts of the world are in danger of extinction today. One of these languages, Chuvash, which has the most archaic features of the Turkish language family, is also an endangered Turkic language. This study aims to label the concepts represented by the idioms in Chuvash and Turkish in which one of the constituents is

the word *göz*, and to compare them with the concepts represented by the idioms, and to determine whether the similarities between these two languages suggest a common cultural cognition. In the study, 83 idioms constituted with the word *göz* in Chuvash were listed, and these idioms were labeled with 22 concepts. A total of 175 idioms with *göz* as one of the constituents were listed in Turkish and these idioms were labeled with 29 concepts. The findings indicate the most frequently labeled concepts in both languages are common, but it has been observed that these findings do not present a common cultural cognition on the basis of the concepts.

Keywords: Chuvash, Turkish, idiom, concept, cultural cognition

GİRİŞ

Dil, yüz binlerce yıldır bireylerin ortak yaratıcılığının bir ürünü olarak oluşmuş kültürel bir miras olarak değerlendirebileceğimiz bir olgudur. Söz konusu olguyu bir inceleme nesnesi olarak ele alan dilbilim, bireylerin nasıl konuştuklarını, yazdıklarını veya hangi niyetle ne söylemek istediklerini incelemek ile yetinmez bunun nasıl yapılacağını da açıklama eğilimindedir. Dahası, bireylerin birbirleriyle konuşurken, kendilerini diğerlerinden ayırmaya veya onlara uyum sağlamaya çalışırken veya başka dillerden konuşucular ile tanıştıklarında dili gerçekten nasıl kullandıklarını incelerken, dilin yapısını ve dillerin iletişimde nasıl işlediğini daha iyi anlamak amacıyla dil ve toplum arasındaki ilişkileri de araştırmaktadır (Wardhough 2006:13).

Söz konusu ilişki sadece yaşayan diller ve bu dillerin konuşucuları ile sınırlı değildir. Öyle ki, konuşucusu kalmamış ya da çok az konuşucusu kalmış olan dillere yönelik yapılan araştırmalarda dil(ler)in bu durumu *tehlikedeki diller* (endangered languages) kavramı ile ele alınmaktadır. Bir dilin konuşucuları dili kullanmayı bıraktığında, dili gitgide daha az alanda kullandığında, daha az sayıda *değişke* (register) ve konuşma biçimi kullandığında ve/veya dili bir sonraki nesle aktarmayı bıraktığında söz konusu dil tehlikeye girmektedir (UNESCO 2003). Araştırmacılar, bir dili bir veya iki nesil içinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaysa, yani o dili akıcı konuşan son kişi yaşlıysa, yeni nesil onu anadil ya da ikinci dil olarak öğrenmiyorsa o dilin açıkça tehlikede olduğunu savunmaktadır (Thomason 2015:4). Bu çalışma da tehlikedeki Türk dilleri kapsamında değerlendirilen Çuvaşçada (Koca Sarı 2016) yer alan ve kültürel özellikleri içinde barındıran deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerinin Türkçe deyimler ile benzerliklerini ortaya koyarak bu deyimlerin ortak bir kültürel biliş sunup sunmadığını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimler saptanmış; bu deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerine ait kavramlar etiketlenmiş ve Türkçede yine kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimler ve etiketlendikleri kavramlar ile karşılaştırılarak deyimlerin ortak bir kültürel bilişin ürünü olup olmadığı ele alınmıştır. Öncelikle Tehlikedeki Diller olgusuna ve tehlikedeki Türk dillerinden biri olan sınıflandırılan Çuvaşçaya kısaca değinelim.

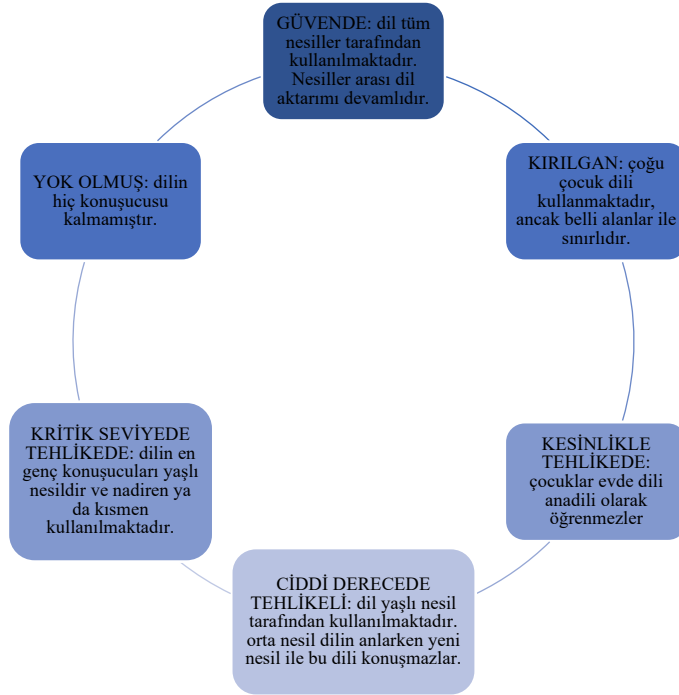
1. Tehlikedeki Diller ve Çuvaşça

Günümüzde gerçekleştirilen son çalışmalar dünya üzerinde 6.000'den fazla dilin olduğunu göstermektedir (Gordon 2005), ancak İngilizce, Türkçe, Almanca, Rusça, Çince, İspanyolca gibi dillerin konuşucu sayılarının gün geçtikçe artması ve diğer dil(ler)in konuşucularının bu dilleri kullanmaya başlaması bazı dillerin kullanıcılarının azalmasına ve bu dil(ler)in zamanla yok olmasına neden olmaktadır. Bu durum, türlerin yok oluşunu tanımlamak için kullanılan tehlike sözcüğü ile tanımlanmaktadır (Uribe-Jongbloed 2007:66). Buna göre, bir dilin konuşucularının nüfusu azaldığında ve son nesil dili etkin olarak kullanmadığında veya hiç kullanmadığında tehlikede olduğu kabul edilmektedir (Tsunoda 2005). Toplam konuşucu sayısı (özellikle konuşucu yaşı); nesiller arası aktarım; dilsel ve toplumsal kullanımda anadilin kaybı ve tümü *dil kaymasına* (language shifting), kaybına ve sonuç olarak bir dilin ölümüne veya yok olmasına yol

açabilecek küreselleşme (Filipović ve Pütz 2016:3) gibi etkenler bir dilin tehlikedeki dil olarak etiketlenmesine neden olmaktadır.

Dil(ler)in tehlikede olup olmadığını saptayabilmek için birçok araştırmacı tarafından çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmalardan biri *Derecelendirilmiş Nesillerarası Bozulma Ölçeği* (Graded Intergenerational Disruption Scale)'dir (Fishman 1991). Söz konusu ölçek bir dilin korunmasında nesillerarası aktarımın kilit rolüne odaklanmaktadır (Lewis ve Simons 2010:104). Dillerin tehlikede olup olmadığını saptamak için geliştirilen bir diğer ölçek UNESCO tarafından gerçekleştirilmiştir. *Görsel 1* bir dilin tehlikede olma derecelerini sunmaktadır.

Görsel 1. UNESCO Tehlikedeki Diller Ölçeği

UNESCO'nun ölçeğinde dil(ler)in tehlikede olma durumları bir sonraki nesile aktarılma durumlarına göre değerlendirildiği 6'lı bir sınıflandırmaya göre saptanmaktadır. Lewis ve Simons (2010:110) Fishman (1991)'in gerçekleştirdiği *Derecelendirilmiş Nesillerarası Bozulma Ölçeği*'ni geliştirmiş, eklenen yeni ulamlar ile tehlikede olma durumunun tüm dillere uygulanabilir olmasına olanak vermiştir. *Tablo 1, Genişletilmiş Derecelendirilmiş Nesillerarası Bozulma Ölçeği*'ni (Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale) sunmaktadır.

Tablo 1. Genişletilmiş Derecelendirilmiş Nesillerarası Bozulma Ölçeği

DERECE	ETİKET	TANIM	UNESCO
0	Uluslararası	Dil birçok işlevi ile uluslararası olarak kullanılmaktadır	Güvende
1	Ulusal	Dil ulusal çapta eğitim, iş, medya ve siyasette kullanılmaktadır.	Güvende
2	Bölgesel	Dil yerel medyada ve devlet hizmetlerinde kullanılmaktadır	Güvende

3	Ticaret	Dil yerel ve bölgesel çalışma hayatında çalışanlar ve yabancılar tarafından kullanılmaktadır.	Güvende
4	Eğitim	Dilde okuryazarlık, bir genel eğitim sistemi aracılığıyla aktarılmaktadır.	Güvende
5	Yazılı	Dil, tüm nesiller tarafından sözlü olarak kullanılır ve topluluğun bazı bölümlerinde yazılı olarak etkin bir şekilde kullanılmaktadır.	Güvende
6a	Güçlü	Dil, tüm nesiller tarafından sözlü olarak kullanılmaktadır ve çocuklar tarafından anadilleri olarak öğrenilmektedir.	Güvende
6b	Tehdit Altında	Dil, tüm nesiller tarafından sözlü olarak kullanılır, ancak ebeveynlerin sadece bir kısmı onu çocuklarına aktarır.	Kırılgan
7	Değişmekte	Ebeveyn nesil, dili kendi aralarında kullanacak kadar iyi bilmektedir ancak hiçbiri onu çocuklarına aktarmaz.	Kesinlikle Tehlikede
8a	Ölmekte olan	Dili etkin olarak kullanan nesil sadece yaşlı nesildir.	Ciddi Derecede Tehlikede
8b	Neredeyse yok olmuş	Dilin kalan tek konuşmacıları, dili kullanmak için çok az fırsatı olan büyükanne ve büyükbaba kuşağı veya daha eski üyelerdir.	Kritik Seviyede Tehlikede
9	Etkin olmayan	Dil, etnik bir topluluk için miras kimliğinin bir hatırlatıcısı olarak hizmet eder. Hiç kimse simgesel yeterlilikten daha fazlasına sahip değildir.	Yok olmuş
10	Yok olmuş	Simgesel amaçlarla bile hiç kimse dille ilişkili bir etnik kimlik duygusuna sahip değildir.	Yok olmuş

Görüldüğü üzere Lewis ve Simons (2010) hem Fishman (1991) hem de UNESCO'nun sınıflandırmasını genişletmiş ve günümüzde dil(ler)in tehlikede olma durumlarını saptamada kullanılan en yaygın ölçeği oluşturmuşlardır. Tehlikedeki Türk dilleri sınıflandırması içerisinde yer alan Çuvaşça, Rusya Federasyonu'nun kurucu cumhuriyetlerinden biri olan ve Moskova ile Urallar arasında yer alan Çuvaşistan'da olmak üzere yaklaşık bir milyon insan tarafından konuşulan bir Türk dilidir. Çuvaşçanın Altay dil ailesinde yer aldığı ve Moğolca ve Türkçe arasında bağımsız bir dil olduğu ileri sürülmektedir (Ramstedt 1922'den akt. Ersoy 2010:33). Yapılan son çalışmalar Çuvaşça konuşucularının hızlı bir biçimde azaldığını göstermektedir (Savelyev 2020:448).

En sık çalışılan Türk dillerinden biri olan Çuvaşçaya yönelik ilk çalışmalar 18.yy'ın ortalarında başlamıştır. Söz konusu çalışmalar Çuvaşça ve Bulgarca arasındaki bağlantılar ve benzerliklere odaklanmış (Robbeets ve Savelyev 2020:452) ve sonuç olarak Çuvaşçanın Türk dili ailesinin Bulgar kolunun çağdaş bir temsilcisi olduğu görüşünde (Koca Sarı 2016:245) düşünce birliğine varılmıştır.

Çuvaşların ataları olan Bulgar Türklerinin, Orta Asya Türk topluluğundan ayrılıp batıya doğru göç eden ilk Türk boyları içinde olmaları, Çuvaşçanın Türk dilleri içinde en eskicil olması ve tek başına Batı Türkçesini temsil etmesi (Yılmaz 2002:116) ve Çuvaşçanın, çağdaş ve tarihi Türk dil ve lehçelerinin artsüremli ses süreçlerini aydınlatmada, eski pek çok ögeyi koruması ve özellikle de ses denklıklarının açıklanması ve bazı seslerin (ek başındaki *d* sesi gibi) gelişiminin incelenmesi noktasında diğer Türk dillerinden farklı bir gelişim göstermesi bakımından önemli bir rol ve işlev üstlenmesi (Eker 2004:159) nedeniyle çalışmada Çuvaşça dili veritabanı olarak belirlenmiştir.

Çalışmamız Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramları etiketleyerek Türkçede bu özelliği sergileyen deyimler ile benzer kavramları temsil edip etmediğini, dolayısıyla Türk dilleri ailesinde yer alan bu dillerin *göz* kavramı ile ilgili ortak bir kültürel biliş çatısı altında olup olmadığını saptamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın araştırma soruları aşağıdaki gibidir;

1. Çuvaşçada ve Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar arasında benzerlik var mıdır?
 - 1.a. Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimler nelerdir? Bu deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar nelerdir?
 - 1.b. Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimler nelerdir? Bu deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar nelerdir?
2. Aralarında benzerlik var ise bu benzerlik bir toplumun üyeleri tarafından paylaşılan zihinsel biliş temsil eden kültür çerçevesinde nasıl açıklanabilir?
3. Bu durum kültürel biliş çerçevesinde diller arasında ortak kavram(lar) bütünlüğünün olup olmadığını açıklayabilir mi?

2. Deyim

Alanyazında her ne kadar deyimlerin tek sözcükten oluşabileceğini ileri sürülse de (Fayd 2003), genel görüş deyimlerin iki veya daha fazla sözcüksel birimden oluşan ve yapısal kendine has özellikleri içerebilen bir tümce veya yarı tümcenin karmaşık yapısına sahip olan uzlaşmış bir yapı olduğu yönündedir (Langlotz 2006:5). Bir diğer deyişle, deyim olgusu, birden fazla sözcük içeren ve genel anlamı parçalarının anlamlarının toplamı olmayan bir dilsel anlatımdır (Mishani 2012:10). Deyim olgusu kuşkusuz doğal dilin iletişimsel bir bileşeni olan bilişsel bir yapıdır ve bu yapı, konuşma topluluğu içinde inşa edilen ve deneyimlenen ortak kültürel gerçekliği yansıtmaktadır; dolayısıyla, bir dilin deyimlerinin iletişimsel olarak işlenmesi, konuşucuların, o deyimle ait kurucu birimlerin dilsel yapısından ziyade, ortak deneyimlerini algılamalarına bağlıdır (Fernando ve Roger 1981:3).

Çoksözcüklü bir birim olarak ele alınan deyimler bireyin kavramsal dizgesinin bir ürünü aynı zamanda dünya hakkındaki daha genel bilgilerden ortaya çıktığı savunulmaktadır (Kövecses 2010:233). Alanyazında söz konusu olguya yönelik yapılmış çalışmaların iki farklı yaklaşım etrafında birleştiği gözlemlenmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki olan geleneksel yaklaşımda deyim, anlamı bireysel bileşenlerinin anlamlarından kazanılmayan ve sözdizimsel olmasının yanı sıra anlamsal birimler olduğu inancına dayanan bir olgu olarak tanımlanmaktadır (Vega-Moreno 2001:74), yani *the*, *kick* ve *bucket* birimlerinin anlamları *kick the bucket* anlatımındaki öl-anlamına erişmemizi sağlamamaktadır. Çağdaş yaklaşımda ise deyimler *ayrıştırılabilir* (decomposable) deyimler (örn. *Spill the beans*³³) ve *ayrıştırılamaz* (undecomposable) deyimler (örn. *Kick the bucket*), olarak iki biçimde ele almaktadır. Ayrıştırılabilir deyimlerde anlam, deyim oluşturulan birimler aracılığıyla oluşmaktadır. Ayrıştırılamaz deyimlerde ise anlam, bireysel sözcüklerden çok anlatımın tümüyle ilintilidir (Sheinfux ve diğ. 2019:37). Söz gelimi, *torpil yaptır*-anlamında kullanılan *pull strings* deyimini her biri deyim bir bütün olarak anlamının bir parçasına katkıda bulunan bireysel sözcüksel birimlerden (burada *pull* ve *strings*) oluşmaktadır. Söz konusu deyimde yer alan bileşenlerde *pull*- kullan *string* ise bağlantıyı ifade etmek amacıyla bir araya gelmişlerdir.

Görüldüğü üzere deyim olgusuna yönelik her iki yaklaşım da deyimleri sözdizim ve anlambilim çerçevesinde tartışmaktadır; ancak, deyimler, kavramsal dizgemizde yer alan dünya hakkındaki genel bilgimizden ortaya çıkan dilsel birimlerdir. Deyimlerin kavramsallığı, bir deyim

³³ Tr. Baklayı ağzından çıkarmak

bileşenlerinin anlamının, deyimim gönderimde bulunduğu kavram(lar) ile ilişkili olabileceği düşüncesi, deyimlerin sözdizim ve anlambilim alanlarının dışında son dönemde dilbilimde yeni bir yaklaşım olarak karşımıza çıkan ve bilişselliği ve kavramsallaştırmayı temel alan *Bilişsel Dilbilim* (Cognitive Linguistics) temelinde ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bilişsel Dilbilim, dil bilgisinin gerçek dünyadaki dil kullanımından kaynaklandığını ve dilin özerk olmayan bilişsel bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Bilişsellik, dilsel birimlerin kavramsal imgeler veya kavramsal temsiller ile ilişkili olduğuna gönderimde bulunmaktadır (Baranov ve Dobrovol'skij 1996:415). Söz konusu görüş, doğası gereği dilsel değil de kavramsal (Kövecses ve Szabo 1996:330; Kövecses 2010:233) olarak tanımlanan deyimlerin de bilişsellik temelinde incelenmesi gerektiğinin bir göstergesidir. Bilişsel Dilbilimde deyimler kavramsal dizgeminiz ürünleri olarak tanımlanmaktadır (Kövecses 2010:233); yani, deyim, sadece kurucu parçalarının anlamlarına göre özel bir anlamı olan bir anlatımdan çok, aynı zamanda kavramsal dizgemizde somutlaşan bir olgudur (Kövecses 2010:233). Bir diğer deyişle, deyimlerin kavramsallığı, bir deyimim bileşenlerinin anlamının, deyimim gönderimde bulunduğu kavramla ilişkili olabileceği düşüncesini belirtmektedir (Al-Amoudi 2013:30). Düşünce içeriklerinin bileşenleri ve karmaşık anlam ağlarının parçası olan kavram da bireyin zihnindedir, soyuttur ve bilişseldir. Bu bilişsel ürün anlam ilişkilerinin kurulmasında etkin bir role sahiptir (Can 2020:181). Anlamın kavramsal olarak oluşturulduğu göz önüne alındığında karmaşık bilişsel bir yapıya sahip olan ve bireyin düşündüklerinin önemli yönlerini ortaya çıkarabileceği ileri sürülen deyimlerin (Gibbs 1994:277'den akt. Can 2020:181) de anlamın inşasında önemli bir rol üstlendikleri gözlemlenmektedir.

Bireyin kültürel kalıpları ve inançlarıyla ilişkili olarak dil çeşitliliğini ve kullanımını incelenmesinde deyimler birer inceleme nesnesi olarak ele alınmaktadır. Bir dilin incelenmesinin toplumsal olarak belirlenmiş anlamın bir yorumunu gerektirdiği ve benzer biçimde kültürün dille iç içe geçtiği gerçeği dil ve toplum arasındaki bu etkileşimin toplumun dil üzerindeki etkisinde, dilsel ve toplumsal olguların birlikte değişmesinde ve dilin toplum üzerindeki etkisinde kendisini göstermektedir. Deyimler de toplumun kültürel değerlerinin dil üzerindeki bu etkisini göstermekte, sadece bireyin değil, aynı zamanda tüm topluluğun düşünme ve davranış biçiminin bir yansıması olmaktadır. Sonuç olarak deyimler, karmaşık bir olgu olarak değerlendirilip dilin farklı düzlemleri açısından incelense de deyimler kültürel birer olgudur ve belirli bir düşünme, davranış biçiminin ve ayrıca gerçekliği ve deneyimi kavramsallaştırmanın bir yoludur (Casas ve Campoy 1995:47- 48,58).

3. Araştırma Yöntemi ve Veri Tabanı

Çalışmada Çuvaşça için *Çuvaş Türkçesinde Göz ile Kurulmuş Deyimler ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması* (Duman ve Sorokina 2017) adlı çalışmada yer alan deyimler ve Türkçe için *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Deyimler Sözlüğü-2* (Aksoy 2015) yer alan deyimler seçilmiştir. Çuvaşçada *göz* sözcüğü *kuş* sözcüğü ile karşılanmaktadır ve Duman ve Sorokina (2017) çalışmalarında Çuvaşçada *göz* sözcüğü içeren toplamda 83 deyim saptamıştır. Türkçede ise *göz* sözcüğü ile kurulmuş toplamda 172 adet deyim yer almaktadır;

Çalışmada öncelikle belge tarama yöntemi ile sözlüklerde ve çalışmalarda yer alan içerisinde *göz* sözcüğü barındıran deyimler listelenmiştir. Bu deyimler içerisinde argo, mecaz ya da ikileme özelliği gösteren deyimler kapsam dışı bırakılmıştır. Her iki dildeki deyimler listelendikten sonra Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlere Duman ve Sorokina (2017)'da sunulan anlamlarından yola çıkılarak temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar etiketlenmiştir. İkinci aşamada aynı süreç Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlere uygulanmıştır. Son aşamada söz konusu dillerde etiketlenen kavramlar arasında benzerlik gösteren deyimler saptanmıştır. *Tablo 2* örnek bir çözümleme aşamasını göstermektedir;

Tablo 2. Örnek Çözümleme Yöntemi

ÇUVAŞÇA DEYİM	KAVRAM	TÜRKÇE DEYİM
Kuś an uśtar (göz açmaya müsaade etmeme)	BASKI	Göz açtırmamak
Kuśa tětəm yar-(göze duman atmak)	ALDATMAK	-

Tablo 2’de de görüldüğü üzere veritabanında yer alan Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri birer kavram ile etiketlenmiş ve Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan benzer bir deyim ve bu deyim etiketlendiği kavramın benzer olup olmadığı incelenmiştir

4. Bulgular

Birçok farklı özelliği ile Türk dilleri ailesinde yer alan ve tehlikedeki Türk dilleri içerisinde değerlendirilen Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerini yansıtan kavramlar ile Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içeriklerini yansıtan kavramlar arasındaki benzerlikleri ortaya koyarak bu benzerliklerin ortak bir kültürel bilişe ulaşmada ne denli etkili olduklarını saptamaya çalıştığımız bu çalışmada öncelikle Çuvaşça incelenmiş ve elde edilen bulgular aşağıda sergilenmektedir. Çuvaşçada göz sözcüğü ile kurulmuş deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3. Çuvaşçada Göz Sözcüğü ile Kurulan Deyimlerde Etiketlenen Kavramlar ve Türkçedeki Kullanımları

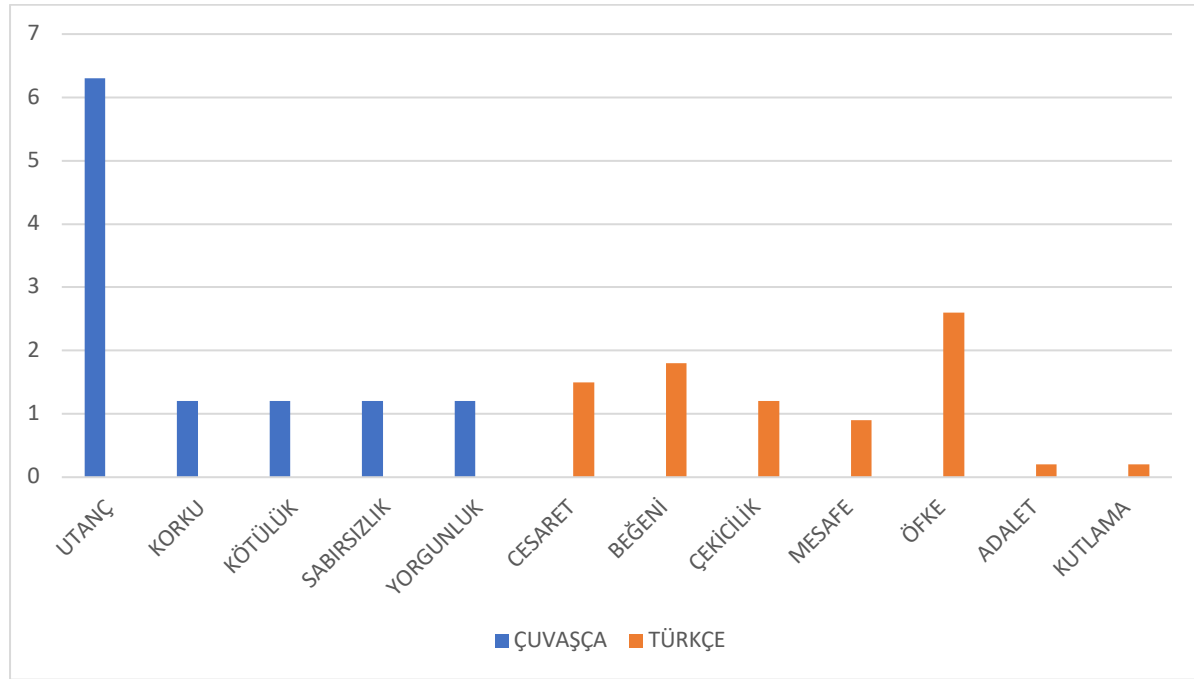
KAVRAM	ÇUVAŞÇA DEYİMLERDE ETİKETLENME ORANI	ÇUVAŞÇA ÖRNEKLER	TÜRKÇEDE DEYİMLERDE ETİKETLENME ORANI	TÜRKÇE ÖRNEKLER
ŞAŞKINLIK	% 12,6	Kuś alçarat (göz kamaştırıyor)	% 7,8	Gözlerine inanmamak.
SEVİNÇ	% 12,3	Kuśšem şisesşě, (gözleri parlıyor)	% 8,9	Gözleri parlamak
ÖLÜM	% 9,6	Kuśšem sünçěs,(gözleri söndü)	% 6,4	Gözü açık gitmek
AYRINTICILIK	% 7,2	Kuśpa şise yar (göz ile yiyip bırakmak)	% 6	Gözü keskin
DEĞER/(SİZLİK)	% 7,2	Kuś tull, (göz dolu)	% 4,4	Gözden düşmek
NETLİK	% 7,2	Kuś umənçe, (göz önünde)	% 4,4	Göz göre göre
AYDINLANMA	% 7,2	Kuś şalat, (göz açılıyor)	% 2,5	Gözleri açılmak
FESATLIK	% 5,3	Kuś hışənçe, (göz arkasında)	% 6	Göz değmek
UMURSAMAZLIK	% 5,3	Kuś ivät-(göz atmak)	% 6	Gözardı etmek
ZORBALIK	% 3,8	Kuś an uśtar,(göz açtırma)	% 6	Göz dağı vermek
ALDATMA	% 3,8	Kuśa tětəm yar-(göze duman atmak)	% 6	Göz boyamak

ÇABUKLUK	% 1,2	Kuş hupsa iliççen (göz kapatıp alana kadar)	% 6	Göz açıp kapayınca kadar
GİZ	% 1,2	Kuş ayëncen pāhat (göz altından bakıyor)	% 2,5	Gözden kaybolmak
GÜVENSİZLİK	% 1,2	Kuşran sur- (gözden tükürmek)	% 4	Gözünü arkada kalmak
İNTİKAM	% 1,2	Kuşa hirës kuş, çelhene hirës çelhe (göz göze karşı)	% 2,5	Göze göz dişe diş
KURNAZLIK	% 1,2	Kuş hüripe pāh- (göz kuyruğuyla bakmak)	% 6	Gözleri velfecri okumak
ÜZÜNTÜ	% 1,2	Kuşran vut tuhsa kayat (gözden ateş çıkıp gidiyor)	% 6	Gözleri dolmak

Tablo 3'te de görüldüğü üzere kurucularından biri *göz* sözcüğü olan toplam 83 adet Çuvaşça deyim toplamda 22 adet kavram ile etiketlenmiştir. En çok örnek sunan kavramlar sırasıyla ŞAŞKINLIK (%12,6), SEVİNÇ (%11,3) ve ÖLÜM (8,6); Türkçede ise kurucularından biri göz sözcüğü olan toplam 175 deyim listelenmiştir ve bu deyimler toplamda 29 kavram ile etiketlenmiştir. En çok etiketlenen kavramlar SEVİNÇ (%8,9), ŞAŞKINLIK (%7,8) ve ÖLÜM (%6,4)'dür. Buna göre her iki dilde de en sık etiketlenen kavramların benzer olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 3'te yer alan verilerden yola çıkarak Çuvaşçada ÇABUKLUK, GİZ, GÜVENSİZLİK, İNTİKAM, KORKU, KÖTÜLÜK, KURNAZLIK, SABIRSIZLIK, ÜZÜNTÜ ve YORGUNLUK (%1,2); Türkçede ise GİZ (% 2,5) ve İNTİKAM (%2,5) kavramlarının en az kullanılan kavramlar olduğu saptanmıştır. Bu noktada her iki dilde de GİZ ve İNTİKAM kavramlarının en az etiketlenen kavramlar olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Çalışmada elde edilen bir diğer bulgu ise Çuvaşçada etiketlenen bazı kavramların Türkçede kullanım örneği sergilemiyor oluşudur. Sözelimi Çuvaşçada KORKU, KÖTÜLÜK, SABIRSIZLIK ve YORGUNLUK az kullanım örneği sergilemiş olsa da Türkçede bu kavramların etiklendiği deyim saptanamamıştır. Türkçede ise kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olarak etiketlenen CESARET, BEĞENİ, ÇEKİCİLİK, MESAFE, ÖFKE, ADALET, KUTLAMA gibi kavramlar Çuvaşçada hiç etiketlenmemiştir. *Görsel 2* bu kullanımların her iki dildeki oranlarını sunmaktadır.

Görsel 2. Çuvaşça ve Türkçede Ortak Olmayan Deyimler ve Kullanım Oranları

Görüldüğü üzere kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramların her iki dilde benzer örnekler sunmanın yanı sıra farklı kavramlarla etiketlenebildiği ve bu kavramların Çuvaşçada ya da Türkçede hiç örnek sunmadığı saptanmıştır.

6. Sonuç ve Tartışma

Kültürel birer olgu olarak değerlendirilen ve günümüzde hala sıklıkla tartışılmakta olan deyim kendisini oluşturan birimlerin anlamlarının bütünü anlamına etkisi olmayan karmaşık yapılar olarak tanımlanmaktadır. Elde edilen bulgularda Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan toplamda 83 adet deyim olduğu ve bu deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan 22 adet; Türkçenin ise kurucularından biri *göz* sözcüğü olan toplamda 175 adet deyim olduğu ve bu deyimlerin 29 kavram ile etiketlendiği saptanmıştır.

Çuvaşça ve Türkçede içerisinde *göz* sözcüğü barındıran deyimlerin örneklem olarak seçildiği bu çalışmada Çuvaşçada kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar ve Türkçede kurucularından biri *göz* sözcüğü olan deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramların kullanım oranlarının benzerlik göstermediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Her iki dilde yapılan incelemeler sonucunda Çuvaşça ve Türkçede ŞAŞKINLIK, SEVİNÇ ve ÖLÜM kavramlarının en sık etiketlenen kavramlar olduğu saptanmıştır. Bilindiği üzere bireyin bir organı olan *göz gör-* ve *bak-* eylemleri ile ilişkilidir. Bir duygu olarak nitelendirebileceğimiz ŞAŞKINLIK *göz* organı ile doğrudan ilişkilidir, çünkü şaşkınlık durumunda bireyin kaşları tamamen havaya kalkmakta, gözleri iyice açılmakta ve görüş alanı en üst seviye çıkmaktadır. Söz konusu bu durum birçok örnekte de görülebileceği gibi duyguların dile yansımalarına ve Çuvaşçada *kuş çaralat* (çok şaşkırmak) ve *kuşa (kuşa-puşa) çarsa pārah-* (çok şaşkırmak); Türkçede ise *gözlerine inanmamak* (gördüklerinin doğru olduğunu kabul edemeyecek kadar şaşkırmak) ve *gözleri fal taşı gibi açılmak* (gözleri, büyük bir şaşkınlıktan ya da öfkeden dolayı doğal olmayan biçimde açılmak) gibi deyimlerin oluşmasına olanak sağlamaktadır. ŞAŞKINLIK kavramında gözlemlenen durum SEVİNÇ kavramı için de söylenebilir. Sevinç, enerji ortaya çıkaran bir duygudur ve bu durum bedensel hareketliliğe yol açmaktadır (Torun 2015:82,87). Dolayısıyla, birey sevinme durumunu göstermede bir jest ve mimik aracı olarak *göz* organını da kullanabilmektedir. ŞAŞKINLIK

kavramında olduğu gibi söz konusu bu etkinlik yine dile yansımakta ve Çuvaşçada *kuşesem şisesé* (çok sevinmek) ve Türkçede *gözlerinin içi parlamak* (çok sevinmek) gibi deyimlerin oluşmasını sağlamaktadır. Son olarak, ÖLÜM kavramının her iki dilde de en sık etiketlenen kavramlardan olduğu saptanmıştır. ÖLÜM evrensel ve kültürel bir durumdur. Bireyin ölmesi, yani yaşam halinin sona ermesi tüm organlarda olduğu gibi göz organının da artık çalışamaz duruma gelmesine neden olmaktadır. Söz konusu durum ŞAŞKINLIK ve SEVİNÇ kavramlarında olduğu gibi dil kullanımına yansımakta ve Çuvaşçada *kuşesem sünçés* (*hupânçés*) (ölmek) ve Türkçede *gözü açık gitmek* (ölmek) gibi deyimlerin oluşmasını sağlamaktadır. Görüldüğü üzere her iki dilde de en sık kullanılan kavramlar ortaktır.

Çalışmanın bulgularından elde ettiğimiz bir diğer sonuç da Çuvaşçada yer alan bazı kavramların Türkçede hiç örnek sunmamasıdır. UTANÇ, KORKU, KÖTÜLÜK, SABIRSIZLIK ve YORGUNLUK kavramları Çuvaşçada *kuşa kätartma hăra-*, *kuşran pãhtar-* kuş hursa kêt- gibi deyimler ile dilde var olurken Türkçede bu kavramlara yönelik deyim saptanmamıştır. Öte yandan, Türkçede de bazı kavramların Çuvaşçada etiketlenebilecek örnekler sunmadığı saptanmıştır. CESARET, BEĞENİ, ÇEKİCİLİK, MESAFE, ÖFKE, ADALET VE KUTLAMA kavramları Türkçede *gözü kara* (korkusuz), *göz aydına git-* (birini, kavuştuğu sevindirici bir durum dolayısıyla kutlamaya git-), *göz erimi* (gözün alabildiği uzaklık), *göz hakkı* (başkasında gördüğü şeye imrenmiş olacağı düşünülen kimseye o şeyden verilen pay), *gözleri dön-* (aşırı bir istek ya da çok öfkelenme dolayısıyla saldıracak durumda olmak) ve *göz alıcı* (göze çarpan, güzelliği dikkati çeken, alımlı) gibi deyimlerin Çuvaşçada kullanılmadığı gözlemlenmiştir. Çuvaşçada ve Türkçede bu kavramların etiketlendiği örneklerin olmaması söz konusu kavram içeriklerinin bu iki dil nezdinde evrensel biliş örnekleri sunmadığı biçiminde yorumlanabilir.

Elde edilen bulgular Çuvaşça ve Türkçede *göz* sözcüğü ile kurulmuş deyimlerin temsil ettiği düşünce içerikleri olan deyimlerin benzerlik göstermediğini, ancak en sık kullanım oranına sahip 3 kavramın (ŞAŞKINLIK, SEVİNÇ ve ÖLÜM) ortak olduğunu sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu üç ortak kavram her iki dil konuşucularının da özellikle hareket belirten duygularını yansıtırken *göz* organını kullandığını ve bunu da dil kullanımına yansıttıkları görülmektedir. Bilindiği üzere benzer coğrafyada yaşayan toplumların paylaştıkları kültürel ve tarihsel değerler zaman içerisinde her iki toplumu da etkilemekte ve dil kullanımına direkt olarak yansımaktadır. Bu durum kimi zaman ödünçleme sözcüklerde kimi zaman da deyim ya da atasözü gibi karmaşık anlatımlarda görülmektedir. Çuvaşça Türkçenin konuşulduğu ana coğrafyaya uzak bir konumdadır ve daha önce de belirttiğimiz gibi Çuvaşların ataları olan Bulgarlar bir Türk topluluğudur ve kültürel açıdan her iki toplumun da birbirini etkilediği düşünülmektedir; ancak bu çalışmadan elde edilen bulgular bu iki dilde ortak kültürel paylaşımın kavramlar çerçevesinde olmadığını sezdirmektedir, çünkü biliş sadece bireye ait olan bir özellik olmaktan çok topluluklara da ait olabilen bir olgudur ve bu durum birbirleriyle etkileşim kuran toplumların kurduğu bilişsel ağların bütünü oluşturduğu kültürel biliş kavramı ile ele alınmaktadır. Kültürel biliş bireylerin zihnindedir ve zaman ve uzam değiştiğinden devingen bir yapıdadır ve kendisini dil ve kavramsallaştırmalar aracılığıyla göstermektedir (Sharifian 2008, 2009, 2011). Elde ettiğimiz bulgularda yer alan kullanımlar bize her ne kadar ortak kültürel bilişe ulaşma noktasında veri sunmasa da her iki kültürde yaşayan bireylerin ÖLÜM, SEVİNÇ ve ŞAŞKINLIK gibi evrensel değerleri dile getirmede deyimleri bir dilsel temsil olarak kullandıkları söylenebilir.

Çalışmadan elde edilen bulgular ileride Çuvaşçada yer alan ve içerisinde farklı vücut organları barındıran deyimler, kadın ve erkeğe gönderimde bulunan sözcükleri barındıran deyimler gibi birçok farklı deyimlerin incelenerek Türkçe ile karşılaştırılmasını sağlayacaktır. Dahası, tehlikede olan başka Türk dillerinde yer alan deyimler saptanarak karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalar ortak bir çatı altında birleştirilerek Türkçe ve tehlikedeki Türk dillerinin ortak bir kültürel bilişe sahip olup olmadığı araştırılabilir. Deyimlere temsil ettiği düşünce içerikleri olan kavramlar etiketlenerek Türk dillerine yönelik ortak bir deyim sözlüğü hazırlanabilir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer Asım. (2015) Atasözleri ve Deyimler. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Alamodi, K. (2013). "The Conceptual Structure of 'Hand' Idioms in Arabic", *Internet Journal of Language, Culture and Society*. 37, s.28-29.
- Baranov, Anthony ve Dobrovol'-Skij, Dimitrij (1996). "Cognitive modeling of actual meaning in the field of phraseology", *Journal of Pragmatics*, 25, s. 409-429.
- Can, Ö. (2020). "Türkçe Deyimlerin Temsil Ettiği Düşünce İçeriklerinin Bileşenleri Olarak Kavramlar". *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), s. 176-19.
- Casas Monroy, R. Monroy ve Campoy Hernández, J. M. (1995). "A Sociolinguistic Approach to the Study of Idioms: Some Anthropological Sketches", *Cuadernos de Filología Inglesa* 4, s. 43-61.
- Duman, G. Banu ve Sorokina, Oksana (2017). "Çuvaş Türkçesinde Göz ile Kurulmuş Deyimler ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması", *Dil Araştırmaları*, 11 (21), s. 113-128.
- Eker, S. (2004). "Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (18), s. 157-171.
- Fayd, W. (2003). "Some Types of the Idiomatic Expressions in the present Arabic Language", *Journal of the Organisation of Arabic Language in Syria*, 78(4), s. 896-916.
- Fernando, Chitra ve Flavell, Roger (1981). On idiom. *Critical views and perspectives, Volume 5 of Exeter Linguistic Studies*. İngiltere: University of Exeter.
- Filipovic, Luna. ve Pütz, Martin (2016). Endangered languages and languages in danger: Issues of documentation, policy, and language rights. Amsterdam: John Benjamins.
- Fishman, Joshua. (1991) Reversing language shift. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Gibbs, Raymon W. (1994) The poetics of mind: Figurative thought, language and understanding. UK: Cambridge University Press.
- Gordon, Raymond G. (2005) Ethnologue: Languages of the World Fifteenth edition. Dallas, Texas: SIL International.
- Koca Sarı, S. (2016). "Tehlikedeki Dil Olgusunu Ortaya Çıkaran Etkenler ve Tehlikedeki Türk Dilleri", *Tehlikedeki Türk Dilleri I: Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*. (Der. Eker, Süer ve Çelik Şavk, Ülkü). C. 1, s. 205-224.
- Kövecses, Zoltan. (2010) Metaphor. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán ve Szabó, Péter. (1996). "Idioms: A View from Cognitive Semantics". *Applied Linguistics*. 17.
- Langlotz, Andreas. (2006) Idiomatic creativity. A cognitive-linguistic model of idiom representation and idiom-variation in English. Amsterdam: Benjamins.
- Lewis, M. Paul ve Simons, Gary F. (2010). "Assessing endangerment. Expanding Fishman's GIDS". *Revue Roumaine de Linguistique* 55(2), s. 103-120.
- Mishani, Yael (2012). *On the formation of idioms: The case of goal ditransitives*. M.A. thesis, Tel Aviv University.
- Ramstedt, G. J. (1922). "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFO*, s. 38.
- Robbeets, Martine ve Savelyev, Alexander (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. United Kingdom: Oxford University Press.

- Savalyev, Alexander. (2020) *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. United Kingdom: Oxford University Press.
- Sharifian, Farzad (2008). "Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation, and language", R. M. Frank, R. Dirven, T. Ziemke ve E. Bernandez (Der.). *Body, Language and Mind (Vol 2): Sociocultural Situatedness*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, s. 109-136.
- Sharifian, Farzad (2009). "On collective cognition and language", H. Pishwa (Der.). *Language and social cognition*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. s. 163-182.
- Sharifian, Farzad (2011). "Conceptualizations of cheshm 'eye' in Persian", Z. Maalej ve N. Yu (Der.). *Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. s. 197-211.
- Sheinfx, Livnat Herzig, Greshler, Tali Arad, Melnik, Nurit ve Wintner, Shuly (2019). "Verbal multiword expressions: Idiomaticity and flexibility", In Yannick Parmentier ve Yakub Waszczuk (Der.) *Representation and parsing of multiword expressions: current trends*. Language Science Press, s. 35-68.
- Thomason, Sarah Grey. (2015) *Endangered languages: An introduction*. Cambridge:Cambridge University Press.
- Torun, T. (2015). "Duyguların Evrimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (35), s. 79-91.
- Tsunoda, Tasaku. (2005) *Language Endangerment and Language Revitalization*. Berlin:Mouton de Gruyter pub.
- Uribe-Jongbloed, E. (2007). "Endangered languages: Heritage of humanity in dire need of protection Four approaches which support their preservation and maintenance", *Folios*. s. 65-70.
- Wardhaugh, Ronald. (2006) *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Vega-Moreno, R.E. (2001). "Representing and Processing Idioms", *UCL Working Papers in Linguistics* 13, s. 73-107.
- Yılmaz, E. (2002). "Çuvaşlar ve Çuvaşça", *Türkler*, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.110-118.